

УДК 050(100=161.2)(091)"1948/1991":929.М.ГРУШЕВСЬКИЙ
DOI: 10.33402/ukr.2024-40-111-127

Микола ГАЛІВ

*доктор педагогічних наук, професор
професор кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212151942>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/F-3855-2018>
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>
e-mail: halivm@yahoo.com*

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної та кадрової роботи
Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>
e-mail: vilnickiy@gmail.com*

ГРУШЕВСЬКІАНА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» (1948–1991)

Проаналізовано грушевськознавчі студії та матеріали, опубліковані на сторінках часопису «Визвольний шлях». В основу хронологічних меж покладено період від початку видання часопису в Лондоні (1948) до здобуття Україною незалежності (1991). Грушевськознавчі публікації на сторінках часопису класифіковано на основі поєднання проблемно-тематичного та жанрового підходів і систематизовано у чотири групи. З'ясовано, що характеристика наукової спадщини М. Грушевського представлена декількома статтями, серед яких найпомітніші Б. Будуровича (про оцінку західноєвропейськими й американськими істориками наукової спадщини видатного українського історика) та М. Чировського (з характеристикою М. Грушевського як дослідника економічних аспектів історії України). Менш цінними з наукового погляду потрактовано праці П. Коваліва та Б. Корчмарика.

Встановлено, що публікації про політичні погляди і діяльність М. Грушевського переважно містили негативні політизовані оцінки, що особливо різко представлені у статті М. Мухина, у якій не виявлено навіть спроб об'єктивно схарактеризувати політичні візії і діяльність лідера українського національно-політичного руху початку ХХ ст.

З'ясовано, що наприкінці 1980-х років у журналі все частіше акцентували увагу на поглядах голови УЦР як ідейних складових у боротьбі за незалежну Українську

державу, а це вказує на певні трансформації традиційно консервативних трактувань авторів часопису. Зазначено, що до третьої групи грушевськознавчих праць у часописі «Визвольний шлях» належать всього дві маленькі рецензії В. Жили та С. Сокола на студії про видатного історика. Схарактеризовано джерелознавчий потенціал спогадів Є. Коновальця і Н. Короля про події Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., у яких містилися й описи деяких епізодів діяльності М. Грушевського.

Ключові слова: «Визвольний шлях», Михайло Грушевський, історіографія, грушевськознавство, Українська національно-демократична революція.

Одним із найвідоміших періодичних видань закордонного українства, який почав виходити після Другої світової війни, у 1948 р. у Лондоні, був суспільно-політичний, літературний і науковий часопис «Визвольний шлях». На його сторінках публікували, зокрема, дослідження, публіцистичні огляди та спогади про життя і діяльність видатного українського історика й політика Михайла Грушевського. Безумовно, грушевськіана «Визвольного шляху», з огляду на політично-ідеологічні позиції редакції та видавців, мала свою специфіку, однак все ж становила невід'ємну частину діаспорної грушевськознавчої рефлексії 1940–1980-х років, а відтак потребує детальнішого висвітлення.

Серед понад десятка різних досліджень та оглядів проблематики журналу «Визвольний шлях» відзначимо студії Галини Герасимової (Герасимова, 1996, с. 12–19), Тамари Дорохіної (Дорохіна, 2006), Миколи Тимошика (Тимошик, 2021, с. 29–45). Відомий історіограф Віталій Тельвак проаналізував грушевськознавчі студії в «Українському історичному журналі» (Тельвак, 2012, с. 483–498). Окремі аспекти досліджуваної проблеми розкрито в монографії Михайла Сабінського (Сабінський, 2024) і статті Віталія Тельвака (Тельвак, 2011, с. 72–82). Тож, за нашими спостереженнями, на сьогодні в українській історіографії немає студій, присвячених аналізу публікованої в часописі «Визвольний шлях» грушевськіани.

Мета статті – проаналізувати і класифікувати грушевськознавчі студії та матеріали, опубліковані на сторінках часопису «Визвольний шлях». Хронологічні межі дослідження охоплюють час від початку видання часопису в Лондоні (1948) до здобуття незалежності (1991), в умовах якої видання і редагування журналу було перенесено в Україну.

Грушевськознавчі публікації на сторінках «Визвольного шляху» доцільно згрупувати в кілька тематичних блоків: 1) статті історіографічного та теоретично-концептуального змісту; 2) публікації про політичні погляди і діяльність історика; 3) рецензії на грушевськознавчі студії; 4) спогади про певні моменти діяльності вченого.

Характеристика наукової спадщини Михайла Грушевського представлена кількома статтями, серед яких найпомітніша – публікація Богдана Будуровича про оцінку західноєвропейськими й американськими істориками наукової спадщини видатного українського історика (Будурович, 1967, с. 171–181). У статті розглянуто особисті зв'язки М. Грушевського із західноєвропейськими та американськими вченими й науковими осередками, оцінено переклади його творів на західноєвропейські мови, а також представлено досягнення як науковця і державного діяча в закордонній історіографії.

На думку Б. Будуровича, на ранніх етапах наукової діяльності М. Грушевському як дослідникові історії України не було потреби встановлювати контакти з на-

уковим світом Західної Європи, оскільки більшість необхідних історичних джерел перебувала в архівах Києва, Москви, Варшави. Проте призначення молодого вченого на кафедру східноєвропейської історії у Львівському університеті (1894) та початок інтенсивної праці над «Історією України-Руси» змінили ситуацію, а «Записки НТШ», опубліковані за редакцією М. Грушевського в 1895–1913 рр., здобули заслужену високу оцінку в наукових колах Західної Європи. Богдан Будурович зауважив, що наукові з'їзди і конференції, широка кореспонденція із визначними істориками та славістами Австро-Угорської імперії й Німеччини відкрили перед молодим професором новий світ. Автор зазначив, що і сам М. Грушевський, і його учні збирали історичні джерела в архівах та бібліотеках Східної й Західної Європи, а в 1903 р. М. Грушевський у Парижі дав «цикл викладів» про Україну в російській Вищій школі суспільних наук (Будурович, 1967, с. 171). Богдан Будурович згадав і про позитивні відгуки європейських істориків на появу першого тому «Історії України-Руси» німецькою мовою 1906 р., і про публікації Михайла Грушевського в іноземних виданнях, і про використання праць українського історика Союзом визволення України в роки Першої світової війни із просвітницькою та виховною метою (Будурович, 1967, с. 172–173).

Розглядаючи еміграційний період діяльності М. Грушевського, Б. Будурович навіч численні факти контактів українського історика з європейськими вченими, науковими інституціями та виданнями. Окреслив контакти М. Грушевського із французькими дослідниками після повернення до України, а також плани історика щодо створення кафедри української мови при Школі орієнтальних мов у Парижі. Згадав і святкування 60-річчя виданого історика, під час якого були оголошені вітальні телеграми зі слов'язнавичих центрів Німеччини, Франції, Англії (Будурович, 1967, с. 172–173).

Значно більше уваги Б. Будурович приділив обставинам видання англomовного варіанта одностомної «Історії України» М. Грушевського в 1941 р., схарактеризував реакцію на цю працю в американському науковому світі, а також навіч рецензії на книжку в американських виданнях. Особливо детально зупинився на рецензії Михайла Карповича (Михаил Карпович), який дотримувався російських поглядів на історію Східною Європи (Будурович, 1967, с. 176–177). Відтак розглянув зміст рецензій і відгуків на україномовні видання «Історії України-Руси» та «Історії української літератури», які побачили світ завдяки українським діаспорним організаціям у 1955–1960 рр. Дослідник цілком слушно зауважив, що всі прихильні до М. Грушевського статті та рецензії, часто розкидані по чужомовних журналах, видають українці або їх пишуть люди, що своїм походженням і симпатіями стоять близько до українства, не можуть зрівноважити впливів «офіційної» американської та англійської історіографії, ставлення яких до М. Грушевського і його історичної схеми залишається в найкращому разі стриманим чи байдужим (Будурович, 1967, с. 180).

Богдан Будурович потрактував видання англійського перекладу одностомної «Історії України» і перевидання «Історії України-Руси» як два важливі етапи на шляху популяризації української справи в наукових колах американського континенту зокрема й західного світу загалом. На думку автора, одним із найважливіших завдань української науки на еміграції було видання повного перекладу «Історії України-Руси» англійською мовою, опертого на незміненому тексті оригіналу, але з додатком необхідних приміток і коментарів, у яких мають бути зазначені найновіші історичні відкриття та досліди. Нові покоління науковців і студентів в університетах Америки й усього західного світу мусять отримати «науковий твір, який своїм розміром і рівнем

перевищає всі чужомовні історії Росії і Східної Європи і який не легко розбити, поминути мовчанкою чи знехтувати» (Будурович, 1967, с. 180). Відзначимо, що статтю Б. Будуровича проаналізував В. Тельвак, зауваживши певні помилки, суперечності й бідність джерельної бази. Однак учений зазначив, що вельми важливим був сам факт постановки як самостійної проблеми вивчення особливостей сприйняття творчої спадщини М. Грушевського його сучасниками, що мало неабиякий вплив на подальший поступ грушевськознавчих студій (Тельвак, 2011, с. 82).

У 1968 р. у журналі «Визвольний шлях» побачила світ стаття Миколи Чировського «Михайло Грушевський як дослідник українського господарства» (Чировський, 1968, с. 1403–1411). Зауважимо, що її доопрацьований варіант було опубліковано за 10 років у «Записках НТШ». Діаспорний дослідник констатував, що на той час майже не існувало праць про М. Грушевського як «дослідника розвитку народного господарства у різні часи нашого минулого» (Чировський, 1968, с. 1403). Він пояснює це значимістю і привабливістю для науковців інших сфер життя та праці видатного українського історика, зокрема його ролі у Визвольних змаганнях 1917–1920 рр. Окрім того, вчений спостеріг незначну увагу в українознавстві до питань історії економіки, а також відсутність достатньої кількості істориків господарства, які б могли простудіювати праці М. Грушевського (Чировський, 1968, с. 1403).

Загалом, М. Чировський вважав М. Грушевського «істориком великого масштабу», «велетнем у науковій праці», який мав глибоке розуміння історичної науки й повинен був своєю увагою охопити всі сфери українського життя, зокрема й економічну. На зацікавлення вченого історико-економічними питаннями впливало і те, що він дотримувався соціалістичних поглядів, а це підштовхувало до студій господарських процесів. Водночас М. Чировський наголосив на відсутності у видатного вченого марксистських візій, зазначивши, що М. Грушевський «ніколи не накидає марксистського ригоризму понадрядності економічної еволюції; господарські процеси він розглядає рівно рядно з іншими процесами, уважаючи їх за тло доповнення» (Чировський, 1968, с. 1404–1405). Відтак виділяв позицію історика, який «виявив свою наукову зрілість» і «не дав себе запрягти у марксистсько-соціалістичне ідеологічне ярмо матеріалістичної інтерпретації історії» (Чировський, 1968, с. 1405). По-суті, М. Чировський схвально оцінював різносторонній підхід, який користувався особливою популярністю в час позитивізму і вплинув, зокрема, на праці М. Грушевського.

Дещо наївно, на нашу думку, М. Чировський пояснював «соціалістичну» інтерпретацію видатним істориком деяких історичних подій, маючи на увазі акцентування ним ролі народних мас і применшення впливу «певних індивідуальностей». Автор вважав це виявом людської слабкості, яка полягала у сприйманні подій крізь призму власної філософії. Немов бажаючи виправдати вплив ідеологічно-політичних візій на метанаратив М. Грушевського, діаспорний дослідник вжив доволі банальну фразу: «Грушевський науковець-історик значно перевищив Грушевського-політика» (Чировський, 1968, с. 1405). Водночас М. Чировський відзначив і український патріотизм історика, «не знівечений соціалістичною ідеологією», а також його бажання дати схему раціонального розгляду східноєвропейської історії та відкинути тенденційну російську версію витоків Київської держави. Студіювання економічного розвитку України тільки зміцнили раціональність поглядів М. Грушевського на початковій сторінці історії східноєвропейського слов'янства (Чировський, 1968, с. 1406).

Опісля М. Чировський виділив тези М. Грушевського, які доводять появу землеробства, скотарства та ремесла на українських землях раніше, ніж на теренах пізніших московських племен, відтак зацентрував на відмінності індивідуальної основи господарювання в Україні від колективної в Московії (Чировський, 1968, с. 1407–1408). Діаспорний дослідник висловив щирий подив тим, що М. Грушевський, не маючи «основних економічних студій [економічної освіти – Авт.], потрапив так докладно й фахово простудіювати і проаналізувати та так наглядно показати цей величезний матеріал» (Чировський, 1968, с. 1408).

Особливу увагу М. Чировський зосередив на шостому томі «Історії України-Руси», де львівський професор детально з'ясовував різні економічні процеси в Україні. Відзначив і те, що він майже не приділяв уваги проблемі феодалізму в киево-галицький та польсько-литовський періоди, на відміну від московських істориків, які надмірно її роздували, щоб довести слушність тверджень Карла Маркса (Karl Marx). Як зазначив М. Чировський, український дослідник об'єктивно бачив просякнутість господарського життя України «свободою та індивідуалізмом», тому відкинув тенденційну теорію про староруський чи литовсько-руський феодалізм (Чировський, 1968, с. 1409).

Загалом, діаспорний учений вважав Михайла Грушевського піонером у дослідженні розвитку українського народного господарства, а також вбачав його велику заслугу у вишколі молодих істориків – дослідників економіки, зокрема Івана Джиджори (Чировський, 1968, с. 1410). З такими висновками не можна не погодитися, як і з думкою сучасного дослідника М. Сабінського, що невеличка студія М. Чировського не втратила свого інспіраційного потенціалу, адже досі не створено цілісного дослідження на тему історико-господарських студій М. Грушевського (Сабінський, 2024, с. 201).

У 1971 р. на сторінках «Визвольного шляху» опубліковано статтю Пантелеймона Коваліва «До питання про виникнення східнослов'янських націй» (Ковалів, 1971, с. 249–252), історіографічний топос якої наштовхував на думку щодо проведення діаспорним ученим аналізу, зокрема концепції Михайла Грушевського. Проте П. Ковалів присвятив поглядам видатного українського історика лише декілька речень, наголосивши на тому, що він своєю схемою заперечив тези російських учених про «спільність давньої східнослов'янщини». Відзначив і деяку підтримку поглядів М. Грушевського низки російських істориків (Ковалів, 1971, с. 249). Більшу частину статті автор присвятив аналізу праці Миколи Чубатого «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй».

Не менш багатообіцяльною видалася назва статті американського історика українського походження Богдана Корчмарика, який 1977 р. опублікував статтю «Концепція М. Грушевського та “органічна цілість”» (Корчмарик, 1977, с. 746–763). Однак її теоретико-концептуальну номінацію повністю нівелював виклад: автор намагався зацентрувати на своїх критичних зауваженнях до «Історії України-Руси», пояснюючи причини свого виступу проти видання англійською мовою всієї багатотомної праці метра української історіографії. Передовсім він наголошував, що М. Грушевський у своїх наукових працях стояв на позиціях українського народництва, а відтак наводив думки багатьох істориків, які по-іншому оцінювали діяльність відомих історичних осіб. Так, Б. Корчмарик вступив проти характеристики галицько-волинського володаря Данила Романовича, якого виданий історик бачив «тільки князем ... сином минушого,

а не чоловіком будучини» (Корчмарик, 1977, с. 747). Проте навів протилежні думки Степана Томашівського, Івана Крип'якевича, Дмитра Дорошенка, Наталі Полонської-Василенко, навіть Миколи Костомарова, які високо оцінювали державотворчу діяльність Данила як політичного діяча, попри невдачі на зовнішньополітичній ділянці (Корчмарик, 1977, с. 747–748).

На противагу оцінці Михайла Грушевського діяльності Богдана Хмельницького автор знову наводить міркування Степана Томашівського й Івана Крип'якевича. Намагаючись пояснити оцінювальні маркери видатного історика, Богдан Корчмарик навів розлогу цитату Бориса Крупницького: «Грушевський був останнім могиканом народництва, що вийшов із традиції Кирило-методіївського братства. Сам бувши видатною особистістю, всебічної освіти і дуже сильного інтелекту, а вдачі радше нетерпеливої і авторитарної, він, як ідейний народник і демократ, недооцінював окремих історичних діячів, князів і гетьманів, напр., короля галицько-волинського Данила або гетьмана Богдана Хмельницького. В нашій історії його особливу увагу звертали на себе не стільки державні моменти, скільки ті, в яких виступав народ. Як і для інших народників, народ був для нього синонімом народної маси з її вимогами, потребами і рухами. Стояти на боці цього народу, навіть проти своєї держави, здавалося йому самозрозумілою річчю» (Корчмарик, 1977, с. 749).

Відтак Богдан Корчмарик опублікував свої листи до Петра Стерча, секретаря президії Комісії англomовного видання «Історії України-Руси», та проф. Мелетія Войнара. В останньому з них він запевняв, що «вже найвищий час взятися за зреферування нашого історичного минулого в такому світлі, яке повністю відповідало б не лише вірогідним джерельним даним та об'єктивній історичній правді, а також і дальшим життєвим прямуванням нашої національної спільноти» (Корчмарик, 1977, с. 752). Історик негативно сприйняв те, що М. Грушевський начебто пов'язував Київську Русь із Росією через «Володимиро-Московське князівство», загалом критикуючи погляди метра української історіографії на українсько-російські відносини (Корчмарик, 1977, с. 754). Авторів видавалося, що за посередництвом англomовного перевидання «Історії України-Руси» М. Грушевського українська наукова спільнота в діаспорі не зуміє відкинути тенденційну інтерпретацію українсько-московських відносин, натомість свідомо сприятиме московським дослідникам пов'язувати Київську Русь із Росією та «привласнювати нашу славу історичну спадщину» (Корчмарик, 1977, с. 754).

Богдан Корчмарик пояснював свій протест проти видання «Історії України-Руси» в англomовному перекладі не лише тим, що вона «неповна, перестаріла і з основними помилками, перенасичена тенденційною інформацією важливіших процесів нашого історичного минулого», а й прагнучи уникнути помилок й «аномалій», які з'явилися на сторінках однотомної англomовної «Історії України-Руси», яку видав Єльський університет. У цій книжці, що витримала на той час уже п'ять перевидань і слугувала університетським професорам та студентам своєрідним підручником, Б. Корчмарик побачив «ототожнення Русі із Росією» (Корчмарик, 1977, с. 758–759). На його переконання, «небезпека» від англomовного видання десяти томної праці М. Грушевського полягає в тому, що вона може «утруднити проведення чіткого вирізнення історичної самотності нашого народу на довгі десятиріччя» (Корчмарик, 1977, с. 762–763).

Тож замість критичного розгляду тих чи тих історичних конструкцій М. Грушевського, діаспорний дослідник вдався до обґрунтування своїх протестів проти англо-

мовного видання «Історії України-Руси», чим різко знецінив свою працю. На нашу думку, позиція Б. Корчмарика та деяких інших діаспорних активістів була однією із причин нереалізованості цього масштабного видавничого проекту в той час. Лише нещодавно його було доведено до логічного завершення й англomовний багатотомний історичний наратив М. Грушевського презентували українській, європейській і американській громадськості (Відбулася презентація, 2024).

Ненабагато більшою кількістю були представлені на сторінках часопису «Визвольний шлях» публікації про політичні погляди і діяльність М. Грушевського. Переважно вони містили вкрай критичний, забарвлений негативними політичними оцінками контент. Яскравим прикладом, зокрема, стала праця Михайла Мухина (Мухин, 1968а, с. 324–336; Мухин, 1968b, 459–473), у якій автор характеризував публіцистичні статті видатного вченого, опубліковані в «Літературно-науковому вістнику» та низці інших часописів під час Першої світової війни. Відзначимо, що М. Мухин ще з 1930-х років тісно співпрацював з Організацією українських націоналістів, зокрема культурно-освітньою референтурою, яку очолював Олег Кандиба («Ольжич»). Тож свої оцінки він ґрунтував на націоналістичному світогляді, осудливо ставлячись до інших ідей та політичних течій.

Передусім М. Мухин навіть цитує зі статті М. Грушевського «Виговський і Мазепа», опублікованої 1909 р. Як відомо, професор писав, що перемога під Полтавою 1709 р. була тріумфом лише російського імперіалізму, але не поступу і культури великоруського народу. Навіть із погляду всього слов'янського світу було би краще, щоб 27 червня не принесло цього «вікопомного тріумфу». Михайло Мухин назвав такі міркування історика «широ костюмарівсько-драгоманівськими» й взагалі відмовився їх коментувати (Мухин, 1968а, с. 325). Опісля дорікав М. Грушевському за статтю «Крячуть ворони» (1907), де, на його думку, історик «довго і зворушливо скаржився на те, як-то московські репресії лише шкодили національній гармонії на Сході Європи», а відтак за гасло «Одність держави, а не централізм!», яка начебто засвідчувала відстоювання єдиної Російської держави, але без великоросійського централізму (Мухин, 1968а, с. 326).

Окрім того, М. Мухин нанизав у своїй статті ще кілька претензій до політичних та історіософських візій М. Грушевського: 1) навіть 1920 р. історик ще писав про федеративну Росію у звіті «В першій делегації української партії соціалістів-революціонерів» (із цього приводу автор метафорично зауважив, що навіть спалений російськими більшовиками будинок М. Грушевського не спалив федеративних ідей професора); 2) в одній зі статей 1913 р. мовив про співпрацю українських представників у Державній Думі із групою «трудовиків» і позитивно оцінював перехід «російських соціал-демократів на відстоювання національних інтересів українського пролетаріату» (на думку М. Мухина, «наш знаменитий історик» не передбачив справжніх цілей російських соціал-демократів); 3) у статті «В балканським антракті» М. Грушевський писав про ліберальні позиції молодотурків, тож М. Мухин картав його, бо ж опишував ситуацію на Балканах, «вийшовши з загальних підстав ліберального світогляду» (Мухин, 1968а, с. 326–328; Мухин, 1968b, 467); 4) 1914 р., напередодні війни, М. Грушевський в одній зі статей пропонував російським політикам використати культ Шевченка в українських масах, виокремити ті сторінки біографії і творчості видатного поета, у яких ідеться про можливість зближення України та Росії, спільної праці в ім'я ідеалів гуманності й народного добра. На думку Михайла Мухина, такою

порадою Михайло Грушевський пропонував вирвати з Тараса Шевченка те, що робить його «правдивим національним великим поетом» (Мухин, 1968b, с. 459).

Доволі дошкульними були такі оціночні судження М. Мухина: «... яка справді стовідсотково драгоманіваська віра в московського мужика чи то пак ліберала – віра невичерна, сліпа і глуха на всі заперечення її з боку тогочасної політичної дійсності, опромінює кожний рядок цих писань М. Грушевського ... яке цілковите нерозуміння Грушевським істоти російської державности, національного характеру москалів і цілковитої своєрідности історії Москви, всього того, що повністю виключає найменші сподівання на спасенність для України від “оновленого” державного устрою Росії, до якого Грушевський стремів спочатку в спілці з ліберально-імперіалістичними московськими конституційними демократами, а потім – з не менше імперіалістичними, хоч і зовсім не ліберальними – московськими більшовиками» (Мухин, 1968a, с. 329). На думку націоналістичного публіциста, пошук тупівцями «оновленого» устрою Росії лише запровадив українську націю в безодню руїни (Мухин, 1968a, с. 329). Критикував він і статтю «Нова хвиля» (1914), у якій М. Грушевський висловлював сподівання, що російські ліберали зрозуміють значення національностей у Росії. Автор саркастично зазначив, що історик успадкував від Михайла Драгоманова «спасенну теорію» остаточного «порозумнішання поступових москалів» (Мухин, 1968a, с. 331–332). Думки ж М. Грушевського про російських лібералів, які все більше переходили на позиції автономії національностей, він вважав фантазіями.

Намагаючись особливо увиразнити публіцистичний стиль Михайла Грушевського, автор статті вдався до зіставлення своїх вражень від читання публіцистичних праць Івана Франка та видатного історика. Михайло Мухин вважає, що Каменяр набагато ширше, ніж Михайло Грушевський, трактував питання національного життя з огляду на завдання майбутнього, а тому його праці важливіші для сучасності. Грушевського-публіциста автор назвав «стандартним радикал-соціалізуючим верхоглядом типу Едварда Еріо», у статтях якого начебто немає мудрого та глибокого проникнення в суть і зміст суспільно-політичних явищ та інтересів нації (Мухин, 1968a, с. 334). На думку М. Мухіна, «Грушевський дає на кожному кроці зразкові докази свого органічного невміння і нездібности щось бачити навколо себе, поза чисто технічними справами організації катедр українознавства чи парламентарної тактики українського клубу у віденському парламенті» (Мухин, 1968a, с. 334). Відтак цитує відому характеристику Дмитра Донцова щодо Михайла Грушевського, який у статті «Національні святощі» (1916) трактував професора консерватором застарілих частин програм Михайла Драгоманова і Миколи Костомарова.

Надалі М. Мухин виступає проти культу М. Грушевського, закликавши не робити з нього «великомученика», бо ж навіть під час заслання в роки Першої світової війни він міг працювати в бібліотеках та архівах Казані й Москви (Мухин, 1968b, с. 460). Автор розкритикував українські політичні сили 1917 р. за те, що вони формували культ своїх лідерів, зокрема і М. Грушевського, саркастично назвавши цей період «добою канонізації святих» (Мухин, 1968b, с. 463).

Намагаючись підірвати авторитет великого українця, автор навіть зауважив, що під час війни М. Грушевського широко популяризувала саме російська преса: проурядова, бо критикувала професора, вбачаючи в ньому політичну загрозу сепаратизму; ліберальна, бо захищала його від нападок (Мухин, 1968b, с. 462). Михайлові Мухину не до вподоби була навіть самовпевненість Михайла Грушевського, яку той начебто

мав можливість спостерігати під час особистої випадкової зустрічі із професором на помості пульманівського трамваю у Києві за декілька днів до проголошення IV Універсалу (Мухин, 1968b, с. 465–466).

Націоналістичний публіцист закінчував статтю категоричним висновком: «Політика Грушевського спричинила спустошення і поразки» (Мухин, 1968b, с. 473). Загалом, М. Мухин балансував на межі між критикою і пасквілем, його праця не містила жодних спроб об'єктивного аналізу, відзначалася відсутністю навіть натяку на позитивну характеристику діяльності видатного історика й політика.

Подібно в однобічній категоричності була й Софія Наумович, яка 1972 р. спробувала проаналізувати творчість Володимира Винниченка крізь призму філософії Жана-Поля Сартра (Jean-Paul Sartre) (Наумович, 1972, с. 1076–1081). Водночас вона негативно оцінила політичну діяльність М. Грушевського. Пишучи про Винниченка-політика, авторка заявила: «... не кращим був і президент України – Михайло Грушевський, що своє капітулянтське повернення у підкорену Україну окупив “Відкритим (покаянним) листом” до голови окупаційної УРСР – Раковського» (Наумович, 1972, с. 1076). На думку С. Наумович, у М. Грушевського «забрало будь-якої особистої амбіції й національної гідності. В нього, подібно як у Винниченка, бачимо наївне довір'я до москалів і сподівання, що такою зневагою себе і своєї нації він окупить собі “наукову” працю у їхній неволі!» (Наумович, 1972, с. 1076). Відтак авторка назвала В. Винниченка і М. Грушевського «безпринципними політиками і безхарактерними людьми», але принаймні визнала, що перший був талановитим письменником, другий – одним із найкращих істориків (Наумович, 1972, с. 1076). Поза тим, що такі обвинувачення були цілковито недоцільними в літературознавчій статті, відзначимо прикру тенденцію до паплюження політичної діяльності й ідеологічних уподобань М. Грушевського серед частини українських діаспорних інтелектуалів.

До групи публікацій про політичні погляди і діяльність історика можна зарахувати й оприлюднені в журналі «Визвольний шлях» публіцистичні статті М. Грушевського під загальною назвою «На порозі нової України» (Грушевський, 1987, с. 1335–1345). У вступному слові редакція журналу наголосила, що передруковує низку статей із брошури «Самостійна Україна», виданої в Нью-Йорку 1918 р. Автора статей названо головою УЦР (Української Центральної Ради) і «президентом УНР». Редакція зазначила, що статті присвячені україно-російським відносинам, питанням промосковської та інших орієнтацій у боротьбі за Українську самостійну соборну державу (Грушевський, 1987, с. 1335). Звісно, згадано, що М. Грушевський «сам повірив большевикам, повернувся в Україну, де й загинув». Але акцентування на поглядах голови УЦР як ідейних складових у боротьбі за незалежну Українську державу значувало трансформацію грушевськознавчої парадигми «Визвольного шляху»: від осуду і критики до визнання заслуг Грушевського-політика. Загалом, були опубліковані такі статті: «Очищення огнем» (датована 4 лютого 1918 р., де М. Грушевський розповідає про боротьбу двох народів – великоруського та українського), «В огні й бурі», «Кінець московської орієнтації», «Наша західня орієнтація».

До третьої групи грушевськознавчих праць у журналі «Визвольний шлях» належать усього дві маленькі рецензії на студії про історика. Першу з них опублікував Володимир Жила, аналізуючи видану 1981 р. у Нью-Йорку працю Любомира Винара «Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року» (Жила, 1988, с. 1147–1148). Рецензент вважає, що Л. Винар показав себе глибоким знавцем та

чутливим інтерпретатором життя і творчості визначного історика. Кожна важлива дата, географічне місце чи особа всебічно роз'яснені з оригінальними висновками, до наукового обігу введено багато нових та маловідомих фактів, широко залучено архівні матеріали. Автор відзначив у праці Л. Винара увагу до питання безкомпромісного відстоювання М. Грушевським права української мови як рівноправної з іншими слов'янськими (Жила, 1988, с. 1147–1948). А також похвалив статтю Л. Винара про автобіографію М. Грушевського 1926 р., яка написана «розсудливо й наштовхує на роздуми». Висловив жаль, що автор детальніше не розглянув причини повернення М. Грушевського до України. Рецензент погодився із припущенням Л. Винара, що М. Грушевський розраховував на легалізацію партії соціалістів-революціонерів, яка б могла очолити політичний сектор українського життя.

Маленький огляд статті проф. Віталія Сарбея про політичні погляди Михайла Грушевського, опублікованої в газеті «Літературна Україна», зробив Северин Сокіл (Сокіл, 1990, с. 168–173). Як відомо, В. Сарбей не погоджувався з думкою видатного історика, що українська орієнтація на Росію – пережите і віджило явище. Натомість С. Сокол у полемічному стилі відкидає сумніви В. Сарбея, вказуючи, що орієнтація України на Росію приносила першій лише нещастя.

У часописі «Визвольний шлях» надруковано і спогади про події Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., у яких містилися й деякі епізоди діяльності М. Грушевського. Так, у 1955–1956 рр. реопубліковано спогади Євгена Коновальця «Причинки до історії української революції» (Коновалець, 1955а, с. 35–44; Коновалець, 1955б, с. 37–44; Коновалець, 1956а, с. 37–42, Коновалець, 1956б, с. 277–284.). Уперше вони були видані ще 1928 р. у Ротердамі. Редакція «Визвольного шляху» наголосила, що ротердамське видання майже невідоме для сучасних читачів, а тому є потреба надрукувати їх ще раз, щоправда скорочено. У вступному слові до спогадів вона відзначила їхню «особливу документальну вартість» (Коновалець, 1955а, с. 35). Євген Коновалець, зокрема, згадував, що за два тижні до гетьманського перевороту січові стрільці, які перебували під його керівництвом, довідалися про наміри німців висунути Павла Скоропадського на гетьмана України та розпустити УЦР. Командування січовиків повідомило про це представників УЦР, а за декілька днів Є. Коновалець сам навідався до її голови М. Грушевського. Останній запевнив у відсутності небезпеки, у чому його переконало німецьке командування. Як наголошує автор спогадів, саме ця чітка і категорична заява голови УЦР була причиною того, що напад німців на її будинок 28 квітня 1918 р. застав січовиків зненацька. «Проф. Грушевський користувався тоді таким авторитетом у нас, що після його заяви ми закинули думку зміцнити охорону Центральної Ради», – зазначив Є. Коновалець (Коновалець, 1955а, с. 35).

Надалі автор спогадів детально розповідав про обставини, які передували проголошенню П. Скоропадського гетьманом, – захоплення німцями будинку УЦР (28 квітня). Зокрема, відзначив і скандальну поведінку німців щодо М. Грушевського, якому молодий офіцер наказав тримати довший час «руки вгору». Описав і наступну зустріч із М. Грушевським, яка відбулася 28 квітня, після того, як німецькі військові покинули будинок УЦР. Євген Коновалець згадував, що знайшов проф. Михайла Грушевського і прем'єра Всеволода Голубовича «крайно пригнобленими та здезорієнтованими» (Коновалець, 1955, с. 36–37). Відтак переповів перебіг подій (перехід січових стрільців із Терещенківських до Львівських казарм, охорона М. Грушевського

з родиною, замах на лідера УЦР тощо), однак не розкрив деталей (Коновалець, 1955а, с. 38–39).

Доволі інформативними виявилися спогади Нестора Короля, члена Народної української партії, Українського військового товариства ім. П. Полуботка (УВТ), прибічника Миколи Міхновського (Король, 1967а, с. 1137–1162, Король, 1967б, с. 1257–1272; Король, 1968а, с. 27–42, Король, 1968б, с. 155–171, Король, 1968с, с. 337–349). У спогадах Н. Король описував обрання головою УЦР М. Грушевського, проведення з'їзду кооператорів у Педагогічному музеї та «свята свободи» 16 (29) березня 1917 р. у Києві тощо. Зокрема, зауважив, що 14 (27) березня до Києва прибув із заслання проф. М. Грушевський, і українське життя, відчувши тверду руку досвідченого керівника, відразу ж «набрало кипучої діяльності». Було скликано загальні збори УЦР, які одногослосно обрали професора головою. Відомий український меценат, один із членів-організаторів УЦР Євген Чикаленко, образившись, що його оминули під час виборів, віддавши перевагу Михайлові Грушевському, ніколи більше не прийшов на її засідання (Король, 1967а, с. 1154). У великій залі Педагогічного музею (будинок УЦР) 15 (28) березня відбувся З'їзд кооператорів Київщини, на якому були присутні й делегати з інших українських областей. За словами автора спогадів, М. Грушевський під «безугавні оплески» був обраний його почесним головою. Представники від російської влади дивувалися пошані до М. Грушевського і його популярності серед населення всієї України (Король, 1967а, с. 1155).

Нестор Король згадував про організацію на 19 березня (1 квітня) в Києві української маніфестації. За його словами, ініціатива начебто належала М. Міхновському, який звернувся до М. Грушевського із проханням узяти її під свою опіку, як влаштовану винятково з ініціативи УЦР (Король, 1967а, с. 1157). Автор детально описав маніфестацію: на чолі колони йшов М. Грушевський із великим портретом Т. Шевченка в руках. Перед міською думою, навпроти балкону, професор виголосив промову, закликавши присутніх присягнути перед портретом Т. Шевченка, що вони не складуть рук доти, поки не буде здобута автономія України. Маніфестанти стали на коліна і присягнули (Король, 1967а, с. 1159). На Софійській площі М. Грушевський виголосив другу промову, у якій наголосив, що настав час «утворити українське народовластя і власне державне право України у спілці з іншими народами всієї Європи, у федеративній республіці Російській» (Король, 1967, с. 1160). Відтак зачитував тези промови М. Грушевського, вважаючи їх зміст результатом впливу М. Міхновського.

У спогадах Н. Король описав проведення Всеукраїнського національного конгресу у квітні 1917 р., схарактеризувавши його як «сервілістичний у відношенні до Росії» (Король, 1967б, с. 1257–1260). На його думку, праця конгресу відразу приборала особливе федералістичне забарвлення, хоча ні Тимчасовий уряд, ні російська «революційна демократія», ні російська преса не згадували про федеративний устрій майбутньої Росії. «Федеративний устрій» просторів колишньої Російської імперії Н. Король уважав «винаходом» винятково М. Грушевського й українських соціалістичних угруповань (Король, 1967б, с. 1258). У спогадах автора подано й цікаву історико-правову дискусію про Переяславську раду між полковником Олександром Глинським і Михайлом Грушевським (Король, 1967б, с. 1258–1259). Нестор Король, намагаючись знецінити аргументацію видатного історика, навіть зауважив, що його інтерпретація Переяславської угоди «дуже обурила багатьох учасників Конгресу» (Король, 1967б, с. 1259).

Окрім того, Н. Король відзначив деякі риси характеру М. Грушевського: «... абсолютна нетерпимість будь-якого заперечення його висловів і думок та його нахил до авторитарності» (Король, 1968b, с. 164). Констатуючи федералістські устремління визначного державного діяча, автор спогадів усе ж зауважив: «Він був незаперечним авторитетом для всіх українців» (Король, 1968a, с. 30). Особливо цікаві спогади Н. Короля про участь М. Грушевського у засіданнях УВТ. Будучи свідком та учасником цих засідань, він описує дискусії між прихильниками Миколи Міхновського й істориком, вказує, що на перехід Михайла Грушевського до «федералістичного табору» впливав масон Сергій Моркотун (Король, 1968a, с. 40). Він описав реакцію членів УВТ на статті М. Грушевського «Повороту нема» і «Від слова до діла», навівши критику полуботківців федералістичних візій історика, зокрема його заяв про підтримку українськими військовиками ідеї автономії України в її етнографічних межах (Король, 1968b, с. 162–164).

У спогадах Романа Чубатого про Івана Франка незнану увагу присвячено й Михайлові Грушевському (Чубатий, 1967a, с. 711–720). За його словами, І. Франкові доводилося співпрацювати і з проф. М. Грушевським, що був автократичної вдачі. Іван Франко мусив часто поступатися йому, узгоджуючи плани діяльності Наукового товариства ім. Шевченка. Роман Чубатий припускає, що Іванові Франкові «не легко приходило», бо історик «по вдачі задирикуватий, чинив йому інколи різні труднощі і, як сусід при спільній межі ..., не раз виводив його з рівноваги» (Чубатий, 1967a, с. 712). Відзначимо, що Р. Чубатий навчався у Львівському університеті в 1910–1914 рр., зокрема слухав лекції М. Грушевського (Каталог, 2023, с. 89), і в 1967 р. він у часописі «Самостійна Україна» опублікував спогад про свого вчителя (Чубатий, 1967b, с. 8). Проте його характеристика М. Грушевського швидше є відображенням поширених пізніше стереотипів щодо видатного історика і політика.

Дещо окремо від названих груп грушевськознавчих публікацій у журналі «Визвольний шлях» стоїть стаття Сергія Жука про останній (радянський) період життя Михайла Грушевського (Жук, 1960, с. 471–472). Вона біографічна і була покликана швидше виправдати визначного історика за переїзд до радянської України, чим особливо дорікали йому пізніші діаспорні інтелектуали. Про мотиви вчинку М. Грушевського С. Жук написав: «В душі великого історика, не абиякого творця української культури, незрівняного організатора і волею долі політичного провідника – переміг науковець» (Жук, 1960, с. 471). Тож наголосив, що вчений поїхав не через політичні симпатії, а через наукові інтереси, бажання завершити історію України й української літератури. Відтак зацентрував, що М. Грушевський не робив реверансів перед радянською владою, вважаючи його жертвою Народного комісаріату внутрішніх справ, називаючи «закатованим» (Жук, 1960, с. 472).

У численних статтях із нагоди річниць універсалів УЦР (передовсім IV), опублікованих у часописі «Визвольний шлях», також неодноразово згадано М. Грушевського (Мельник, 1984; Мазур, 1988). У цьому контексті відзначимо і статті тих авторів, які висвітлювали не лише повсякчас критикований федералізм/автономізм М. Грушевського, але і його державотворчу діяльність, зокрема статтю Романа Рахманного про політичні та духовні корені української державності (Рахманний, 1988, с. 259–268). Дослідник наголосив, що вже після III Універсалу провідник УЦР говорив про фактичну самостійність і державну незалежність України (Рахманний, 1988, с. 259). Окрім того, процитував такі думки М. Грушевського, висловлені в листопаді

1917 р.: «Ми не являємось якоюсь новою молодого республікою, ми тільки відновляємо нашу державність, якою ми жили і яка була відобрана від нас проти нашої волі, без признання, і з яким то відобранням ми ніколи не помирилися. Державність наша є таким ж старим постулатом, як і наші соціальні програми» (Рахманний, 1988, с. 266).

Отже, грушевськознавчі публікації на сторінках «Визвольного шляху» можна згрупувати в кілька тематичних блоків. Характеристика наукової спадщини М. Грушевського представлена декількома статтями, серед яких найпомітніші публікації Б. Будуровича про оцінку західноєвропейськими й американськими істориками наукової спадщини видатного українського історика та М. Чировського щодо характеристики М. Грушевського як дослідника економічних аспектів історії України. Публікації про політичні погляди і діяльність М. Грушевського здебільша містили негативні політизовані оцінки, що особливо різко виявилися у статті М. Мухина. Однак наприкінці 1980-х років у журналі все частіше акцентували увагу на поглядах голови УЦР як ідейних складових у боротьбі за незалежну Українську державу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Будурович, Б. (1967). Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії. *Визвольний шлях*, 2, 171–181.

Відбулася презентація англomовного видання «Історія України-Руси» Михайла Грушевського. (2024). <https://mon.gov.ua/news/vidbulasya-prezentatsiya-anglomovnogo-vidannya-istoriya-ukraini-rusi-mikhayla-grushevskogo>

Герасимова, Г. П. (1996). Історія України, українського народу та його культури у працях вчених діаспори (за матеріалами журналу «Визвольний шлях»). *Українська преса за межами України. Матеріали науково-теоретичної конференції 25–26 квітня 1996 р.* Київ, 12–19.

Грушевський, М. (1987). На порозі нової України. *Визвольний шлях*, 12, 1335–1345.

Дорохіна, Т. (2006). *Часопис «Визвольний шлях» в українській зарубіжній історичній та суспільно-політичній думці 1948–1991 рр.* [дис. ... канд. іст. наук, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка]. Чернігів.

Жила, В. (1988). У пошуках історичної правди. (До 120-річчя з дня народження Михайла Грушевського). *Визвольний шлях*, 9, 1147–1148.

Жук, С. (1960). Останній розділ життя Михайла Грушевського. *Визвольний шлях*, 4, 471–472.

Ковалів, П. (1971). До питання про виникнення східнослов'янських націй. *Визвольний шлях*, 2, 249–252.

Коновалець, Є. (1955а). Причинки до історії української революції: Спогади. *Визвольний шлях*, 11, 35–44.

Коновалець, Є. (1955б). Причинки до історії української революції: Спогади. *Визвольний шлях*, 12, 37–44.

Коновалець, Є. (1956а). Причинки до історії української революції: Спогади. *Визвольний шлях*, 1, 37–42.

Коновалець, Є. (1956б). Причинки до історії української революції: Спогади. *Визвольний шлях*, 3, 277–284.

Король, Н. (1967а). Очима звичайного учасника: Спогади з 1917–1921 років. *Визвольний шлях*, 10, 1137–1162.

- Король, Н. (1967b). Очима звичайного учасника: Спогади з 1917–1921 років. *Визвольний шлях*, 11/12, 1257–1272.
- Король, Н. (1968a). Очима звичайного учасника: Спогади з 1917–1921 років. *Визвольний шлях*, 1, 27–42.
- Король, Н. (1968b). Очима звичайного учасника: Спогади з 1917–1921 років. *Визвольний шлях*, 2, 155–171.
- Король, Н. (1968c). Очима звичайного учасника: Спогади з 1917–1921 років. *Визвольний шлях*, 3, 337–349.
- Корчмарик, Б. Ф. (1977). Концепція М. Грушевського та «органічна цілість». *Визвольний шлях*, 6, 746–763.
- Мазур, В. (1988). В 70-ліття Четвертого Універсалу. *Визвольний шлях*, 6, 663–670.
- Мельник, М. (1984). В січневій роковині: Доп. у Вінніпезі 22 січня 1984 р. з нагоди відзначування українських державних річниць. *Визвольний шлях*, 5, 602–609.
- Мельник, М. (1984). В січневій роковині: Доп. у Вінніпезі 22 січня 1984 р. з нагоди відзначування українських державних річниць. *Визвольний шлях*, 6, 719–728.
- Мухин, М. (1968a). Професор Михайло Грушевський. *Визвольний шлях*, 3, 324–336.
- Мухин, М. (1968b). Професор Михайло Грушевський. *Визвольний шлях*, 4, 459–473.
- Наумович, С. (1972). Винниченко, Грушевський, Сартр... *Визвольний шлях*, 8/9, 1076–1081.
- Рахманний, Р. (1988). Політичні і духовні корені української державності. *Визвольний шлях*, 3, 259–268.
- Сабінський, М. (2024). *Постать Михайла Грушевського в українській закордонній історіографії 1940–1980-х рр.* Харків: Мачулін.
- Сокіл, С. (1990). Гримаси перебудови... *Визвольний шлях*, 2, 168–173.
- Тельвак, В. (2011). Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-х років ХХ ст.). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирога*, 72–82.
- Тельвак, В. (2012). Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 22, 483–498.
- Тельвак, В., Качмар, В., Журавльов, С. (упоряд.). (2023). *Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету*. Львів.
- Тимошик, М. (2021). Лондонський журнал «Визвольний шлях» та його місце в історії української журналістики на чужині. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*, 49, 29–45.
- Чировський, М. (1968). Михайло Грушевський як дослідник українського господарства. *Визвольний шлях*, 11/12, 1403–1411.
- Чубатий, Р. (1967a) Спогади про Івана Франка. *Визвольний шлях*, 6, 711–720.
- Чубатий, Р. (1967b). Спогад про М. Грушевського. *Самостійна Україна*, 6–7(219–220), 8.

REFERENCES

- Budurovych, V. (1967). Mykhailo Hrushevskyyi v otsyntsi zakhidnoievropeiskoi i amerykanskoi istoriohrafii. *Uyzvolnyi shliakh*, 2, 171–181 (in Ukrainian).

Vidbulasia prezentatsiia anhlomovnoho vydannia «Istoriia Ukrainy-Rusy» Mykhaila Hrushevskoho. (2024). <https://mon.gov.ua/news/vidbulasya-prezentatsiya-anglomovnogovidannya-istoriya-ukraini-rusi-mikhayla-grushevskogo> (in Ukrainian).

Herasyмова, H. P. (1996). Istoriia Ukrainy, ukrainskoho narodu ta yoho kultury u pratsiakh vchenykh diaspory (za materialamy zhurnalu «Vyzvolnyi shliakh»). *Ukrainska presa za mezhamy Ukrainy. Materialy naukovo-teoretychnoi konferentsii 25–26 kvitnia 1996 r.* Kyiv, 12–19 (in Ukrainian).

Hrushevskiy, M. (1987). Na porozi novoi Ukrainy. *Vyzvolnyi shliakh*, 12, 1335–1345 (in Ukrainian).

Dorokhina, T. (2006). *Chasopys «Vyzvolnyi shliakh» v ukrainskii zarubizhni istorichnii ta suspilno-politychnii dumtsi 1948–1991 rr.* [PhD thesis, Chernihivskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. T. H. Shevchenka]. Chernihiv (in Ukrainian).

Zhyła, V. (1988). U poshukakh istorychnoi pravdy. (Do 120-richchia z dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho). *Vyzvolnyi shliakh*, 9, 1147–1148 (in Ukrainian).

Zhuk, S. (1960). Ostannii rozdil zhyttia Mykhaila Hrushevskoho. *Vyzvolnyi shliakh*, 4, 471–472 (in Ukrainian).

Kovaliv, P. (1971). Do pytannia pro vynykennia skhidnoslovianskykh natsii. *Vyzvolnyi shliakh*, 2, 249–252 (in Ukrainian).

Konovalets, Ye. (1955a). Prychynky do istorii ukrainskoi revoliutsii: Spohady. *Vyzvolnyi shliakh*, 11, 35–44 (in Ukrainian).

Konovalets, Ye. (1955b). Prychynky do istorii ukrainskoi revoliutsii: Spohady. *Vyzvolnyi shliakh*, 12, 37–44 (in Ukrainian).

Konovalets, Ye. (1956a). Prychynky do istorii ukrainskoi revoliutsii: Spohady. *Vyzvolnyi shliakh*, 1, 37–42 (in Ukrainian).

Konovalets, Ye. (1956b). Prychynky do istorii ukrainskoi revoliutsii: Spohady. *Vyzvolnyi shliakh*, 3, 277–284 (in Ukrainian).

Korol, N. (1967a). Ochyma zvychainoho uchasnyka: Spohady z 1917–1921 rokiv. *Vyzvolnyi shliakh*, 10, 1137–1162 (in Ukrainian).

Korol, N. (1967b). Ochyma zvychainoho uchasnyka: Spohady z 1917–1921 rokiv. *Vyzvolnyi shliakh*, 11/12, 1257–1272 (in Ukrainian).

Korol, N. (1968a). Ochyma zvychainoho uchasnyka: Spohady z 1917–1921 rokiv. *Vyzvolnyi shliakh*, 1, 27–42 (in Ukrainian).

Korol, N. (1968b). Ochyma zvychainoho uchasnyka: Spohady z 1917–1921 rokiv. *Vyzvolnyi shliakh*, 2, 155–171 (in Ukrainian).

Korol, N. (1968c). Ochyma zvychainoho uchasnyka: Spohady z 1917–1921 rokiv. *Vyzvolnyi shliakh*, 3, 337–349 (in Ukrainian).

Korchmaryk, B. F. (1977). Kontseptsiiia M. Hrushevskoho ta «orhanichna tsilist». *Vyzvolnyi shliakh*, 6, 746–763 (in Ukrainian).

Mazur, V. (1988). V 70-littia Chetvertoho Universalu. *Vyzvolnyi shliakh*, 6, 663–670 (in Ukrainian).

Melnyk, M. (1984). V sichnevi rokovyny: Dop. u Vinnipezi 22 sichnia 1984 r. z nahody vidznachuvannia ukrainskykh derzhavnykh richnyts. *Vyzvolnyi shliakh*, 5, 602–609 (in Ukrainian).

Melnyk, M. (1984). V sichnevi rokovyny: Dop. u Vinnipezi 22 sichnia 1984 r. z nahody vidznachuvannia ukrainskykh derzhavnykh richnyts. *Vyzvolnyi shliakh*, 6, 719–728 (in Ukrainian).

- Mukhyn, M. (1968a). Profesor Mykhailo Hrushevskyyi. *Vyzvolnyi shliakh*, 3, 324–336 (in Ukrainian).
- Mukhyn, M. (1968b). Profesor Mykhailo Hrushevskyyi. *Vyzvolnyi shliakh*, 4, 459–473 (in Ukrainian).
- Naumovych, S. (1972). Vynnychenko, Hrushevskyyi, Sartr... *Vyzvolnyi shliakh*, 8/9, 1076–1081 (in Ukrainian).
- Rakhmannyi, R. (1988). Politychni i dukhovni koreni ukraïnskoï derzhavnosti. *Vyzvolnyi shliakh*, 3, 259–268 (in Ukrainian).
- Sabinskyi, M. (2024). *Postat Mykhaila Hrushevskoho v ukraïnskii zakordonnii istoriohrafii 1940–1980-kh rr.* Kharkiv: Machulin (in Ukrainian).
- Sokil, S. (1990). Hrymasy perebudovy... *Vyzvolnyi shliakh*, 2, 168–173 (in Ukrainian).
- Telvak, V. (2011). Doslidzhennia retseptsiï tvorchoï spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafii ukraïnskoï diaspory (40–80-kh rokiv XX st.). *Studii z istorii Ukraïnskoï revoliutsii 1917–1921 rokiv: na poshanu Ruslana Yakovycha Pyroha*, 72–82 (in Ukrainian).
- Telvak, V. (2012). Hrushevskiana na storinkakh «Ukraïnskoho istorychnoho zhurnalu» (1991–2010 rr.). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraïni*, 22, 483–498 (in Ukrainian).
- Telvak, V., Kachmar, V., & Zhuravlov, S. (Comps.). (2023). *Kataloh studentiv Mykhaila Hrushevskoho Lvivskoho universytetu.* Lviv (in Ukrainian).
- Tymoshyk, M. (2021). Londonskyi zhurnal «Vyzvolnyi shliakh» ta yoho mistse v istorii ukraïnskoï zhurnalistyky na chuzhyni. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii Zhurnalistyka*, 49, 29–45 (in Ukrainian).
- Chyrovskyyi, M. (1968). Mykhailo Hrushevskyyi yak doslidnyk ukraïnskoho hospodarstva. *Vyzvolnyi shliakh*, 11/12, 1403–1411 (in Ukrainian).
- Chubatyi, R. (1967a). Spohady pro Ivana Franka. *Vyzvolnyi shliakh*, 6, 711–720 (in Ukrainian).
- Chubatyi, R. (1967b). Spohad pro M. Hrushevskoho. *Samostiina Ukraina*, 6–7 (219–220), 8 (in Ukrainian).

Mykola HALIV

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Professor of the Department of Ukraine's History and Law
I. Franko State Pedagogical University of Drohobych
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>
e-mail: halivm@yahoo.com*

Vasyl ILNYTSKYI

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Head of the Department of Ukraine's History and Law
I. Franko State Pedagogical University of Drohobych
Associate Professor of the Department of Mobilization Organizational, Staffing and
Human Resources
The Hetman P. Sahaidachny National Army Academy
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>
e-mail: vilnickiy@gmail.com*

**HRUSHEVSKYI STUDIES ON THE PAGES OF THE JOURNAL
«VYZVOLNYI SHLIACH» / «LIBERATION PATH» (1948–1991)**

This study analyses Hrushevskiy's works and materials published in the journal «Liberation Path». The research focuses on the period from the journal's launch in London (1948) to Ukraine's declaration of independence (1991). Hrushevskiy studies publications on the pages of this journal are classified on the basis of a combination of problem-thematic and genre approaches and systematized into the fourth groups. The characteristics of the scientific heritage of M. Hrushevskiy are represented by several articles, among which the most notable are the publications of B. Budurovych on the assessment by Western European and American historians of the scientific heritage of the outstanding Ukrainian historian and M. Chyrovskiy regarding the characteristics of M. Hrushevskiy as a researcher of economic aspects of the history of Ukraine. Less valuable from a scientific point of view were the works of P. Kovaliv and B. Korchmarik.

The publications about M. Hrushevskiy's political views and activities mainly contained negative, politicized assessments, which were especially sharply manifested in M. Mukhin's article, in which there was not even an attempt to objectively characterize the political visions and activities of the leader of the Ukrainian national-political movement of the beginning 20th century

The authors noted that in the at the end of the 1980^s, the journal increasingly focused on the views of the head of the Ukrainian Central Council as ideological components in the struggle for an independent Ukrainian state, and this indicates certain transformations of the traditionally conservative interpretations of the magazine's authors. The third group of works on Grushevo in the magazine «Liberation Path» includes only two small reviews by V. Zhyla and S. Sokol in the studio about the outstanding historian. This study highlights the source-scientific potential of Y. Konovalets' and N. Korol's memoirs, which recount the events of the Ukrainian National Democratic Revolution of 1917–1921. These memoirs also include descriptions of selected episodes from M. Hrushevskiy's activities, offering valuable insights into the period.

Key words: «Liberation Path», Mykhailo Hrushevskiy, historiography, Hrushevskiy studies, Ukrainian National Democratic Revolution.